

"באור ומטר השדרה מסורקת": מבט ועוד מבט על השדרות בתל אביב

נורית ליסובסקי

באור ומטר השדרה מסורקת.

דברי, נרקה, רעשי!

ראה, אלהי, עם בתי הצוקת

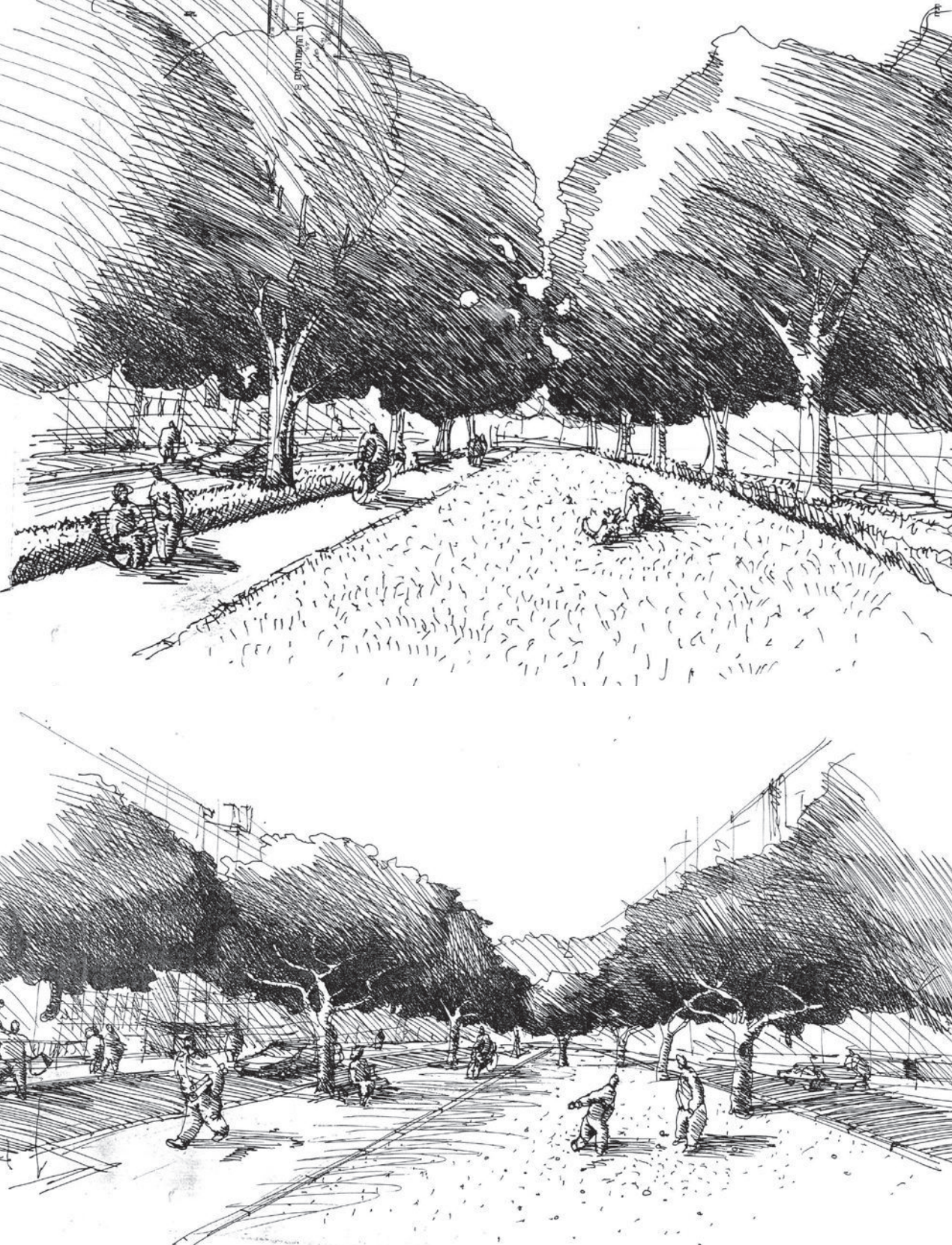
אני מטיל ברחוב הראשי.

נחן אלחרמן, "שדרות בגשם"

הקדמה

בכל שנה אני לוקחת סטודנטים מהטכניון לסיור בתל אביב. הסטודנטים מתחלפים, אתרי הביקור משתנים, אדריכלי נוף צעירים נוספים למעגל העשייה וההסבר, אפילו עיצוב הצמחייה נתון לתמורות של טעם ואופנה. רק נתון אחד נותר קבוע על כנו: הליכה בשדרות העיר עם גדעון שריג, מי שמזהה, יותר מכל אדריכל נוף אחר בארץ, עם הוראה וחינוך לאדריכלות נוף. בצעדי ריקוד, בהתלהבות נעורים, בעיניים בורקות ובקול רדיופוני שלא הצריד עם הגיל, הוא מוביל אותנו; מדבר על השדרות של מחוזות ילדותו, על חזיתות הבתים וחתך הרחוב שביקש ליצור, על יפי העצים וקסם הכורכר. מדבר על האנשים שהם עבורו חלק בלתי נפרד מהשדרה ותמצית קיומה. "אני לא מאמין בשימור העבר פר־סה", הוא מכריז כשהוא ניצב בלב העיר הלבנה, מעוז השימור, "אני מאמין בהתחדשות עירונית, פני לעתיד"¹. חידוש השדרות היה פרויקט הדגל של עיריית תל אביב בשלהי שנות התשעים. המטרה הייתה להתאים את השדרות המוזנחות לדרישות עכשוויות של תנועה ושימוש, תוך שימור השלד הבסיסי של השדרה ועציה הבוגרים. שריג מונה לאדריכל הנוף של ארבע שדרות: רוטשילד, ח"ן, בן־ציון ודוד המלך (שתי השדרות האחרות, בן־גוריון ונורדא, תוכננו על ידי אדריכלי הנוף חיים כהנוביץ ויעל מוריה ודוד סקלי). יש לשריג לא מעט פרויקטים שהפכו, כל אחד בעתו, לפרויקט חיים. כאלה היו גני ההרפתקאות שהביא לארץ בשנות השבעים, הגנים הלאומיים שתכנן בכרמל, בציפורי ובארבל בשנות השמונים והתשעים, הפארקים העירוניים שיצר בשנות התשעים והאלפיים, ובכלל זה פארק הירקון והפארקים המרכזיים ברעננה, באשדוד, בבאר שבע ובעפולה. אבל דווקא תכנון השדרות בתל אביב, פרויקט שיש בו נגיעות צנועות ומדויקות בתמונת נוף קיימת, ולא יצירה של מקום יש מאין כמו באתרים האחרים — דווקא הוא, מבחינות רבות, הפרויקט האישי ביותר שעשה.

1 הציטוטים המובאים במאמר מבוססים על שיחות של הכותבת עם גדעון שריג, כחלק מפרויקט תיעוד ויזואלי של אדריכלי נוף בישראל במימון הקרן הלאומית למדע (ISF).

הראשונה" ביקשה לעצמה מתכנן שלא יהיה חלק משלטון המנדט הבריטי בארץ־ישראל. מאיר דיזנגוף, ראש העיר דאז, פנה לפטריק גס (Geddes), סקוטי במוצאו, מהאבות המייסדים של תכנון ערים בצורתו המודרנית, שקודם לכן עבד באנגליה, באירלנד ובהודו, וביקש ממנו להכין תוכנית אב לתל אביב. השטח המיועד לפיתוח השתרע על פני 3,500 דונם; גבולו הדרומי היה קצה השטח הבנוי דאז ברחוב בוגרשוב, ממזרח לרחובות יהודה הלוי ואבן גבירול של היום, הירקון היה הגבול הצפוני וחוף הים־המערבי. "מתכנן מזדמן", כך קורא לגדס האדריכל־סוציולוג נתי מָרום בספרו עיר עם קונספציה, ומוסיף שלמרות צירוף הנסיבות האקראי שחיבר בין גס לתל אביב, תוכניתו השפיעה (ועדין משפיעה) יותר מכל תוכנית אחרת על דמות העיר. גס מיזג רעיונות ביולוגיים (תולדה של השכלתו המוקדמת כבוטנאי) עם מתודות גיאוגרפיות וסוציולוגיות. הוא האמין בקיומה של אבולוציה חברתית וגיבש תפיסת עולם כוללת ביחס לעתיד הערים, שאותן ראה כישויות אורגניות רב שכבתיות וחלק בלתי נפרד מהמרחב הגיאוגרפי, החברתי, הכלכלי והתרבותי הסובב. המודל האוטופי שלו שאף למזג בין אנשים, תעשייה ואדמה, והתאים לתפיסת המפעל הציוני, שביקשה לטעת בדיונות החול "חברה חדשה, סביבה חדשה, ובסופו של דבר — אומה חדשה", כזו שתהווה התיישבות אלטרנטיבית "בריאה" ו"ירוקה".³ ערים, כך טען, "צריכות להפסיק להתפשט כמו כתמי שמן", ובמקום זאת לצמוח באופן אורגני בוטני, "עם עלים ירוקים המתחלפים לסירוגין בקרניה המוזהבות [של העיר]". יש צורך "לגרום לשדה לגבור על הרחוב, לא רק לרחוב לגבור על השדה".⁴

גס שהה בתל אביב במשך חודשיים וערך סקר מקיף של העיר בעזרת תצלומי אוויר ומפות. בסוף אותה שנה הציג דו"ח מפורט ובו תשתית רב ממדית, בקני מידה שונים, לפיתוחה של תל אביב מעיר בת שלושים אלף תושבים למרכז עירוני העתיד לשרת מאה אלף תושבים. התוכנית השאפתנית יצרה מערך רחובות משוכלל, אשר (בשונה מהגרדי האורתוגונלי המודרני) מבחין בין רחובות ראשיים, שתוחמים בלוקים עירוניים גדולים ומיועדים לתנועה עוברת, ובין רחובות מגורים צרים שמשרתים את תושבי הבלוק. מערך כזה משמעו מהפך קונספטואלי ביחסי עיר-גן; הרחובות והבתים אמורים לתפוס שטח קטן ולפנות מקום לגינה גדולה במרכז כל בלוק, וגינה קדמית בחזית הבית, שיחד יצקו תשתית לסגנון של "כפר גנים" בלב העיר. גינון ושימוש בצמחייה היו כלי מרכזי בחזונו של גס, לא "קישוט", אלא לב חי העיר העתידיים. פרק מיוחד בתוכניתו מוקדש ל"גינות כאידיאל — הלכה למעשה בתל אביב כעיר גנים", ומתאר בהרחבה נטיעת עצים וצמחים מטפסים לאורך השדרות, הקמת גינות ירק בבתי ספר ומאחורי הבתים, נטיעת גן בוטני מרכזי וטיפוח פארקים בשטחים טבעיים סמוך לחוף הים. תל אביב, אליבא גס, תממש את היותה.

שריג שיקע כאן שלוש מאהבותיו הגדולות: הראשונה היא אהבה לתל אביב עיר הולדתו, ואיתה געגוע נוסטלגי לבית הוריו, לחבריו במחנות העולים ובבית הספר "אחד העם" ולרחובות שהיו מגרש המשחקים של ילדותו; אהבה שנייה היא לעצים ולצומח המקומי, אהבה המושרשת בעברו החקלאי, בלימודיו בבית הספר "כדורי" ובעבודתו בכרם ובמטע בקיבוץ משגב עם; ואחרונה, אהבה לאמנות, שהתגבשה אצלו בלימודי פיסול באוניברסיטה בברקלי ובחשיפה לתנועת "אמנות אדמה" שהוציאה את האמנות מבין כותלי המוזיאון למרחב הציבורי. שלוש האהבות האלה — לתל אביב, לעצים ולאמנות — התוו את האופן שבו בחר להתערב בעיצוב המחודש של השדרות, בחלוף מאה שנים בקירוב מהקמתן.

רקע היסטורי

בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת עברה העיר תל אביב התפתחות מואצת. אוכלוסייתה גדלה ושטח הבינוי שלה הורחב במידה ניכרת. אבל תהליך ההתרחבות לא לווה בתכנון עירוני מודרני, וקבוצות התושבים השונות התייחסו אל דל"ת אמות מגוריהן לפי הבנתן ולצורכיהן הייחודיים, כך שהעיר נבנתה יחידה אחר יחידה ולא כמכלול אורגני אחיד. נעדרו ממנה פארקים, גנים, מבני ציבור ושטחים פתוחים, ודרכי התחבורה השכונתיות לא הצליחו לספק את מכלול הצרכים העירוניים.²

ההגירה הנרחבת של יהודים לעיר, העימות האלים על רקע אתני עם האוכלוסייה הערבית של יפו וההתרחבות הלא מתוכננת העלו את הצורך בתוכנית לפיתוח העיר. "העיר העברית

שדרות רוטשילד, 1911

3 רבקה שטרנברג, "תוכנית גס: תכנון הריק", בתוך: יעל מוריה וסיגל ברנר, ברשות הרבים: מחווה לגנן העיר תל אביב, אברהם קרוון, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנויות, 2003, עמ' 118-124.

4 נחי מרום, "מתכנן מזדמן", בתוך: עיר עם קונספציה: מתכננים את תל אביב, תל אביב: בבל ומשכל, 2009, עמ' 32, ושם ציטוט של: Patrick Geddes, Cities in Evolution, London: Williams & Norgate, 1915, pp. 86, 96-97.

2 לחולדות תל אביב ראו: יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב, א': משכונות לעיר (1909-1936), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2001. מעוז עזריהו, תל אביב העיר האמיתית, מיתוגרפיה היסטורית, באר שבע: הוצאת ספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2005. אילן שחורי, חלום שהפך לכרך: העיר שהולידה מדינה: סיפור הקמתה של תל אביב, תל אביב: הוצאת תל אביב שלי, 1990.

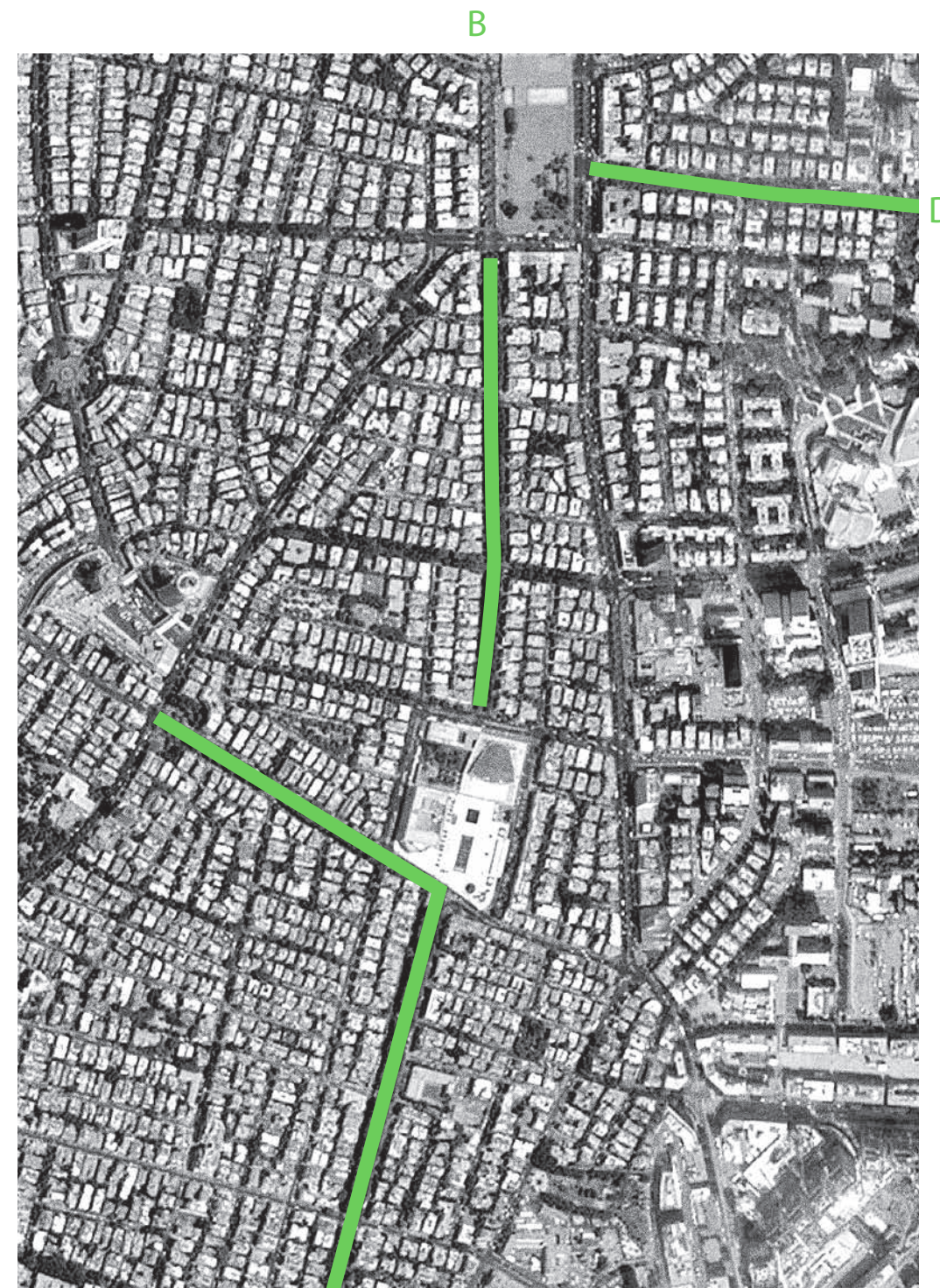
בגני העיר. תלמידי בתי הספר והסטודנטים להיסטוריה של התרבויות יכירו עד כמה עמוק הקשר בין החוכמה והמורשת היהודית לבין תרבות הגן והפרי, זו אשר יש בה ערכים ציוויליזטוריים יותר מכל פעילות אנושית אחרת.⁵

במקום לכלול בתוכנית גנים ופארקים גדולים, כמקובל בתכנון מודרני, גרס יצר גן-שדרה שמאפשר גישה נוחה, "קיצורי דרך", בין אתרים בעיר ונטמע במרקם העירוני. שדרות רוטשילד פותחו כבר עם הקמתה של שכונת אחוזת בית ב-1909 כפתרון לבעיה מקומית. ואדי רחב חצה את אחוזת בית, ובעת הבנייה מולא בחול ויושר. מחשש שהקרע תשקע הוחלט לא לבנות בו אלא לייעד אותו לשדרה. זה היה שטח ציבורי פתוח שלא הוביל לשום מקום, אך תפקד כגן ציבורי וטיילת פופולרית.

כדי לאפשר את המשך הפיתוח וליצור משמעות כוללת בהקשר העירוני, הפנה גרס את השדרה, שבמקורה פנתה מזרחה, לכיוון צפון, ויצר מוקד שאותו כינה "האקרופוליס התרבותי של תל אביב".⁶ נקודה זו שימשה כמפרק עירוני וממנה נמתחו שדרות נוספות: בכיוון מערב שדרות בן-ציון, אשר המשיכו עד הים כרחוב בוגרשוב, וצפונה שדרות ח'ן, אשר יחד עם שדרות בן-גוריון סגרו את מעגל רצועת החוף. הכיכר, לימים "כיכר התזמורת" (והיום "כיכר התרבות" בעיצובו של דני קרוון), נבנתה בקנה מידה גדול מאוד, כך שהתנקזו אליה גם הרחובות דיזנגוף ואחד העם. במפגש שדרות ח'ן ובן-גוריון עמד "גן הדסה" (לימים "גן העיר"), ולידו נבנה בשנות השישים בניין עיריית תל אביב ונחנכה "כיכר מלכי ישראל" (היום "כיכר רבין"). אזור זה שומר על הרצף הירוק ומהווה מפרק עירוני חשוב נוסף.

בהיסטוריה של תכנון עירוני, שדרות הן רחובות מסוג חדש יחסית. הן הצטרפו ללקסיקון התכנוני בתקופת הבארוק (במאות השש-עשרה והשבע-עשרה), אבל מצאו את שימושן וביטויין המובהק בהתפתחות העירונית המהירה שבאה בעקבות המהפכה התעשייתית של המאה התשע עשרה באירופה ובארצות הברית. בצרפת, השדרות הוכנסו לתוך תבנית הרחובות הימניים ביניימית או הותוו כחלק מתהליך של התרחבות העיר, במטרה לייצר מבנה ותפיסה מרחבית לעיר, לאפשר תנועת אנשים וסחורות, להוסיף מערכות סניטריות ותשתיות הנדסיות ולהפיג מתחים חברתיים בשכונות צפופות. בארצות הברית היו השדרות חלק מ"תנועת הפארקים" (The Park Movement) ומ"התנועה לייפוי הערים" (The City Beautiful Movement), ובניגוד למודל האירופי, הן נקשרו להתפשטות ערים ולפיתוח מודרני אשר מבשר קדמה, ולא להתערבות משקמת ברובעים העתיקים של הערים.

האדריכל יודן רופא מבחין בין שלושה סוגים של שדרות. לשיטתו, השדרות התל אביביות (למעט שדרות דוד המלך), שייכות כולן למה שהוא מכנה "שדרת האי המרכזי" (שני הסוגים האחרים שהוא מונה הם "שדרת הרחוב" ו"השדרה הרב-מסלולית").⁷ המיוחד בשדרות אלה הוא שהולכי הרגל, במקום להיות בשולי הרחוב, כמקובל ברחוב רגיל, עוברים לעורק המרכזי המשמש מעין איתנועה רחב בין שתי שורות עצים. אופי ההליכה משתנה, מהליכה לאורך חזית חנויות ברחוב רגיל, לשיטוט בשדרה שבו הטיול והמפגש בין האנשים הוא העיקר. הדבר מתאפשר

1. שדרות רוטשילד
2. שדרות ח'ן
3. שדרות בן-ציון
4. שדרות דוד המלך

5 פטריק גרס, "דיו"ח תוכנית בניין ערים יפו-תל אביב, 1925", ירושלים, תרגום: גלי גור, בחור: חיים לוסקי (עורך), עיר ואוטופיה, תל אביב: החברה הישראלית למחקר ולפיתוח 1989, עמ' 29.

6 גרס (לעיל הערה 5), עמ' 56-57.

7 יודן רופא, "על שדרות", סביבות: התבוננות במקומות בהם אנו חיים את חיינו, זמין באתר:

<https://yodannotes.wordpress.com>

שדרות רוטשילד, איור: יזהר כהן

היסטוריים. כאלה הם בניין האמפייר סטייט בניו יורק, מגדל אייפל בפריז, שער ברנדנבורג בברלין ומגדל השעון ביג'ון בלונדון. שדרות מתפקדות על פי רוב בשוליים של מושג העירוניות. לא כך השדרות התל אביביות. הן מוכיחות שגם שדרות, כציר הקושר מונומנטים ואתרים מרכזיים, יכולות להיות פסגת החוויה האורבנית.¹⁰

שדרות רוטשילד יוצאות דופן גם ברשימה התל אביבית שהציג האתר של גלובס. מרבית האתרים ברשימה הם מבנים היסטוריים ומודרניים, ורק שני אתרים נוספים ייצגו שטח פתוח: "חוף מציצים" וכיכר רבין, הראשון בעל ערך סנטימנטלי מקומי, השני רחבה אזרחית וסמלית של זיכרון קולקטיבי. יתרה מזאת, באופן מפתיע, בתי הבאהואס האיקוניים הממוקמים לאורך השדרה, אלה שהעניקו לה את ההכרה כאתר מורשת בינלאומי ומופיעים במרבית האירורים האחרים שהוגשו לתחרות, נעדרים מהאיור הנבחר, זה מתמקד אך ורק באיכות הנופית, הירוקה, הנוסטלגית והציבורית של השדרה.

מובן שהמשאל אינו מדעי ואינו מייצג בהכרח את דעתם של תושבי תל אביב או של הציבור הרחב, אבל ההיענות הגבוהה (אלפי משתתפים) מעידה על המעמד המיוחד של שדרת רוטשילד. לפיכך נשאלת השאלה: מה עושה את השדרות התל אביביות לאייקון היסטורי ותרבותי? האם ואיך השפיע התכנון המחודש על המופע והתפקוד שלהן?

שיקום השדרות בתל אביב הפגיש שתי תפיסות תכנוניות: תכנון מופנם, שמבקש ליצור חציצה בין הכביש לבין הפעילות בשדרה עצמה; ותכנון מוחצן, המופנה ומתייחס אל כל חלל הרחוב — מקצה לקצה — כיחידה אחת והופך את השדרה לחלק בלתי נפרד ממנו. בשדרות בן-גוריון, אדריכל הנוף כהנוביץ יצר מעין גינה עירונית, פנימית, מבודדת ויזואלית מסביבת הכבישים, תחומה בגדר חיה משני צידיה, ובפעילות משחק במוקדים, ומעברים דרך כניסות מוגדרות בצמתים. בשדרות נורדאן, המתכננים (משרד מוריה-סקלי)

רק אם תנועת הרכבים משני צדי אי-התנועה אינה רבה, ויש רק נתיב אחד למעבר (או כמו בתל אביב, שני נתיבים שאחד מהם משמש לחניה). כאשר תנועת כלי הרכב מהירה יותר, יש בכך משום סכנה להולכי הרגל המבקשים לחצות את המרחב שבין המדרכה לאי המרכזי, ובמהרה השדרה תתרוקן משימוש ותהפוך לקישוט בלבד.

הפיתוח המואץ במאה העשרים והניסיון לפתור את הקונפליקט המובנה בכפל התפקידים של רחובות עירוניים — כנתיב תנועה ראשי וכמעבר — הביאו לאימוץ גישה תחבורתית שסיווגה רחובות על פי התפקיד שנועדו לשרת, והחילה עליהם סדרה של הגבלות (כמו רוחב כביש, עקומת סיבוב, גיאומטריה של מנח כביש, נפחי תנועה ומרווחי נטיעה בקרבת צמתים). תפיסה תפקודית חד-ממדית וסטנדרטים נוקשים של תנועה פוגעים ברעיון הבסיסי של השדרות, כערך רב-שימושי ורב-תפקודי, ומביאים לפגיעה באופי השדרות, לעתים אף להעלמתן.

על רקע מגמות אלה בתכנון הערים יש לבחון את המהלך לשימור ולהתחדשות השדרות התל אביביות, שהחל עם כניסתו של רון חולדאי לשכת ראש העיר בשנת 1998. בהנהגתו החלה העירייה להזרים משאבים גדולים לשדרוג השדרות ולהחלפת התשתיות הסובבות אותן. וכך הוחלפו שבילי הבורכר, נסללו שבילי אופניים, נשתלה צמחייה חדשה, הוצבו מתקני משחק וריהוט רחוב ונפתחו מחדש הקיוסקים — מוסד פופולרי עד שנות השבעים, שהפך ל"משהו שבין פרלמנט חברתי לבין פיק-אפ בר שפועל 24 שעות ביממה".⁸

השיפוץ הנרחב החיה את השדרות והחזיר אליהן את האנשים, שקודם לכן העדיפו לצעוד במדרכות לצדי הבתים. השדרות המחודשות משמשות כצירי הליכה, ובמקביל ממלאות את התפקיד המסורתי של גן: מספקות צל ומקום מפגש. השדרות הפכו להיות מרחב דמוקרטי, פתוח ונגיש לכול: להולכי רגל ולרוכבי האופניים, לאימהות ואבות עם עגלות תינוק ולנערי הסקטבורד, לקבוצות הטאי צ'י ולשחקני הכדורת (הפטאנק), לאנשי עסקים ולבלייני המסעדות ובתי הקפה, לוותיקי העיר הבורגנית ואפילו לצעירי המחאה החברתית.

שימור והתחדשות השדרות

במסגרת חגיגות המאה לתל אביב נערך משאל גולשים באתר האינטרנט של העיתון גלובס לבחירת "המבנה/האתר שמהווה את האייקון התל אביבי של כל הזמנים". מתוך 11 האתרים המועמדים, ובהם בית ביאליק, כיכר דיזנגוף, כיכר רבין, מגדל מאיר (כלבו שלום), מרכז סוזן דלל בשכונת נווה צדק ומגדלי עזריאלי, קוראי גלובס בחרו בשדרות רוטשילד.

בשלב השני של המשאל התבקשו אמנים ישראלים ליצור דימוי חזותי המבטא, לתפיסתם, את רוח האתר הנבחר. הקוראים בחרו באיור של יזהר כהן, אמן החי בפריז, שמתאר חתך רחוב ריאליסטי של השדרה: מדרכה, רצועת דשא, שביל בטון, עצים עתירי צל, פיסת שמים הנפערת בין הצמרות, ובליבת השדרה ירידה למה שנראה כמעבר פריזאי תת-קרקעי או תחנת מטרו, מעוטר בסבכת ברזל ופנסי רחוב בסגנון המאה ה-19.⁹

הבחירה ברחוב כאייקון עירוני אינה ברורה מאליה. סמלים עירוניים הם בדרך כלל אובייקטים או מבנים ייחודיים שנתקבעו בזיכרון ומתפקדים כמעצבי הוויה וכלוכדי אירועים

8. נועם דביר, "עמוד השדרה של תל אביב", *הארץ*, 29.12.2011.

9. על המשאל לבחירת אייקון תל אביב ראו: נירית גורביץ', *גלובס*, 20.2.2009. על חוצאות תחרות האירועים ראו: משה לייכטמן, *גלובס*, 1.4.2009. ראו גם: Arnon Golan, "The Street as Urban Idon? Tel Aviv's", *Urban Geography* 36:5 (2015), pp. 721-734.

מזמין, ושתי רצועות הדשא הצרות שנמתחו משני צדיו הפכו את השדרה בהינף יד "משום מקום למרחב ציבורי נאה ופעיל".¹² הבטון הכורכרי מזכיר בצבעו את גבעות החול והכורכר, שהן היסוד הגיאולוגי של תל אביב, הטקסטורה שלו מתכתבת עם החומר התקופתי של בתי "העיר הלבנה". הסרת השיחים והחלפתם במשטחי דשא משדרת תחושה של נינוחות ומשקפת את האנימאמין של שריג, שלפיו דשא בגיטון הציבורי הוא זול, אפקטיבי ונעים בהרבה מכל סוג ריצוף. הצלחתה של השדרה התל אביבית קשורה בקנה המידה האנושי שלה, הנובע מהיחס שבין הבתים לעצים, מהנגישות של הרחובות הניצבים הנשפכים אליה ומחיים אותה, ומעירוב השימושים שמתקיים בה, אשר מפגיש פונקציות שונות: מגורים, עבודה, מסחר ובילוי, טיול וספורט. לשלושת הממדים הקלאסיים של השדרה — אורך, רוחב וגובה — שריג הוסיף את ממד הזמן. השדרות, אליבא דשריג, מהוות עדות מרובדת ורבת פנים לעברה (הכרונולוגי והגאולוגי) של תל אביב, אך הן גם שיקוף של זמן מעגלי: פעילות אנושית של יום ולילה, שבת וחג, חילופי עונות, תהליכי בליה והתחדשות, המשכיות ושינוי. מצויד באינטואיציה טובה ובהיכרות אינטימית עם העיר — לעולם יעדיף את החוויה וההתנסות האישית על פני מושגים ותיאוריות — שריג מילא, הלכה למעשה, את ההנחיות המלומדות לתכנון שדרות מוצלחות.¹³ הוא הכיר בכך ששיקולי בטיחות הם רק פן אחד במערך הרב ערכי ורב תפקודי של השדרה, ושתכנון מושכל חייב להתבסס על התבוננות בהתנהגות במרחב הציבורי ועל ניתוחה. הוא מצא כי, בניגוד לטענה הרווחת, עצים אינם חסם ויזואלי, וכי לצפיפות הנטיעה, למרווחים בין העצים או לקרבתם לצומת אין השפעה ממשית על בטיחות. הוא הבין שכדי ששדרה תתפקד היטב חייב להיות בה תחום המשכי ומוגדר להולכי רגל. הוא זיהה שאנשים המשתמשים בשדרה (הולכי רגל, רוכבי אופניים ונהגים) חולקים באופן טבעי את החלל נוטים לעקוב אחר הכללים, להתאים את התנהגותם למצבים שונים ולנוע בה ביתר זהירות.

צאלון נאה, שדרות רוטשילד

יצרו שלושה חלקים מובחנים בעלי אופי משתנה: החלק הקרוב לגן העצמאות ולרחוב הירקון מעוצב ככיכר עירונית, חגיגית, ובה עצי דקל וושינגטוניה הצומחים בגריד מתוך הריצוף הריבועי הסדור. בהמשך השדרה נשתלו עצי אולמוס קטר-עלים, והיא תחומה בצמחייה יובשנית (זיף נוצה) ומופנית פנימה. החלק השלישי נטוע עצי פיקוס קדוש, המייצרים צל מלא על כל השדרה ויוצרים מעין חורשה בתוך העיר. שריג בחר ליצור פארק לינארי, "מוחצן", פתוח דפנות. הוא הגדיר לעצמו שתי מטרות-על מנוגדות-משלימות. מחד גיסא, ביקש להעניק לשדרות אופי תל אביבי ברור וליצור מערך המשכי רציף, ויזואלי ותודעתי, גם כאשר לא קיים חיבור פיזי. ומאידך גיסא, רצה ליצור לכל אחת מהשדרות דימוי ייחודי משלה. התכנון נסמך על שני עקרונות מנחים: האחד, שמירת העצים הבוגרים הקיימים. התכנון מותאם למין העצים, לגודלם, למופע שלהם (ירוק-עד, נשיר, פריחה), לתבנית ולמקצב הנטיעה (שדרה כפולה, שלוש או ארבע שורות עצים), מערך העצים הקיים בתוכנית מהדהד בתכנית השבילים (שביל כפול, שביל מפוצל, רחבות צמתים וכדומה). העיקרון השני: התייחסות אל מרחב השדרה כחלל המכיל את הבניינים, הרחוב, המדרכות, השטח המגונן וכל המוכל בתוכם. נאמן לעקרונות אלה, שריג יצר שפה עיצובית חזרתית ואחידה מבחינת השימוש בצמחייה (עצים ודשא, ללא שיחים), פתיחת מבטים מהשדרה למבנים ומהם אליה, שביל מרכזי מבטון כורכרי (ברוחב של 5 מטרים), הנפרש לרחבות בצמתים ובמעברים מוסדרים, חדירות שמעודדת מעבר הולכי רגל בכל נקודה לאורך השדרה (אך מונעת חניה באמצעות מעצורי רכב נמוכים, שכמעט אינם מורגשים).

במקביל לאחידות, שריג העניק לכל אחת מהשדרות חותם אישי. שדרות רוטשילד (הארוכה בעיר — 1,700 מטרים) עוצבה כ"מוזיאון פתוח", גלריה עירונית דינמית ומשתנה, פלורליסטית, נהנתנית ותזזיתית. השדרה, היחידה שבה השביל המרכזי מתפצל בקטעים, מתפקדת הן כמקטעים עצמאיים מובחנים בצמחייה ובפעילויות (בהם שחקני הפטאנק ששריג הכשיר עבורם מגרשי משחק ייעודיים) הן כמערך עירוני רציף, המתכנס אל כיכר התרבות. שדרות ח"ן (כ-600 מטרים), היא "השדרה השקטה", שדרת מגורים אלגנטית, שעצי הפיקוס עתירי הנוף מעניקים לה צל ירוק אפלולי, שמזכיר בולוואר אירופי, מנוגד לבוהק החול ולאור השמש המקומיים. שדרות בן-ציון (כ-350 מטרים), היא השדרה "היורדת אל הים", וכדי לבסס דימוי זה עקר ממנה שריג שני עצי פיקוס ופתח את המבט לאופק התכול. שדרות דוד המלך (כ-600 מטרים), היא "שדרת הגינה", שזרת שבה נתיב ההליכה ומסלול הרכיבה צמודים לנתיבי בביש מן הצד ואינם עוברים במרכז. את עצי הפיקוס מחליפים כאן עצים "קלילים" יותר ממין מכנף נאה, צאלון ודקל. שריג יצר כאן מעין הרחבה ירוקה של החצרות המגוננות הפרטיות. בצד אחד של שביל ההליכה והאופניים, צד המגורים, שתל דשא, ובצד האחר (ההפרדה מהכביש) יצר ערוגות של צמחי גינה ופרחי עונה צבעוניים, וקיווה (בניגוד לקודמיו) שהתושבים יטפלו בהם ויקטפו מהם להנאתם.¹¹ הטיפול הגנני פתח את המבט מהשדרה לרחוב ולמבנים ומהם אליה, והחדיר קרני אור, משב אוויר ופיסות שמים מבין עלוות העצים. שביל הבטון החליף את מצע הכורכר המאובק והלא

11 הדיון בפרחים בגיטון הציבורי מלווה את השדרה מראשית ימיה. בשנות העשרים והשלושים הוחלט "שאינו לנטוע להבא פרחים וצמחים מהמין המשובח, כל זמן שהיחס של הקהל אל הנטיעות הציבוריות לא ישתנה תכלית שינוי", בנימוק "כי הוונדליזמוס של הקהל בגן זה עוברת וכן במקור כל גבול". ראו: חיק גננות, הארכיון ההיסטורי, עיריית תל אביב-יפו, חטיבה 2, א/11, מכל 529.

12 אסתר זנדברג, "הגנים התלויים בחוק", הארץ, 24.5.2000.
13 Allan Jacobs, Yodan Rofe & Elizabeth Macdonald, "Another Look at Boulevards", Places 10:1 (1996), pp. 72-77.

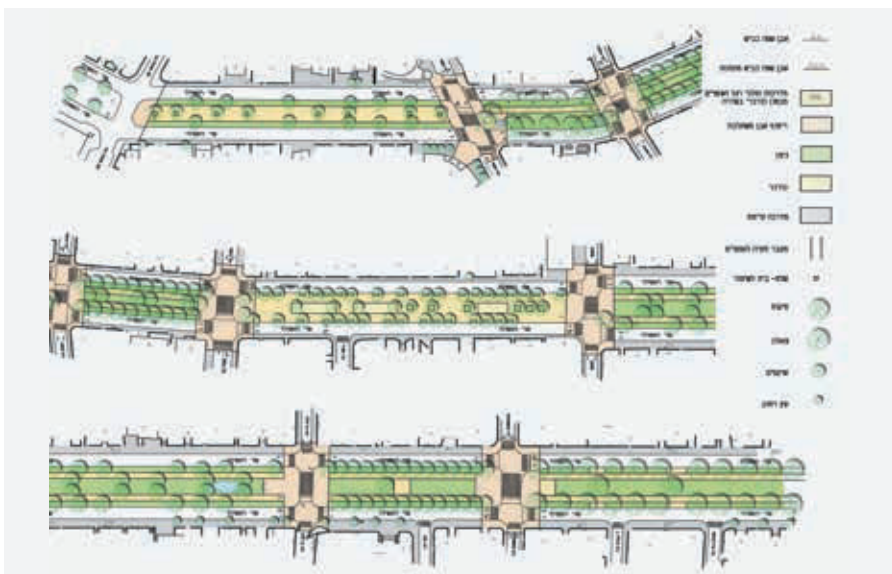
התוקפניים חודרים למערכת הביוט ומרימים ריצופים, ואת הפירות אוכלים עטלפים המלכלכים במעופם את כותלי הבניינים הסמוכים.

עצים אחרים (המופיעים לעיתים בשורה אחת באמצע השדרה, או במעורב) כוללים את פיקוס השקמה (*Ficus sycomorus*), צאלון נאה (*Delonix regia*) וסילון חד-עלים (*Jacaranda mimosifolia*).¹⁸ צמחייה נוספת המשפיעה על אופי שדרות, גם אם בעקיפין, היא

זו הגדלה בחצרות הבתים המשותפים ותחת קומות העמודים, חיה בין הפרטי לציבורי.

פיקוס השדרות מחייב גיזום ודילול נוף כפעולה גננית המשכית ורב-שנתית. הגיזום חשוב לבריאות הבוטנית של העץ, שומר על האיזון שבין מערכת השורשים לגודל הנוף, גורם להתחדשות העלווה ומאריך את חיי העץ. במקטעים מסוימים הורמו הצמרות במטרה להגביר את תקרת השדרה, באחרים הונמכה תקרת העץ כדי לאפשר לעצי הסילון והצאלון לפרוץ מתוך הצמרות ולפרוח באור השמש. העצים נהנים מהשקיית הדשא, אך גם מהתפשטות השורשים אל החצרות המושקות בבתים הסמוכים.

"העץ", אומר שריג, "הוא הדבר החשוב ביותר אחרי בן האדם. עץ בודד, שדרה, מקבץ עצים וחורשה יוצרים חלל, משפרים מיקרו-אקלים, משמשים להסתרה, כאלמנט פיסולי ותוספת צבע. בעיה חוזרת אצל אדריכלים ואדריכלי נוף היא ההתייחסות לעץ כאל אלמנט דקורטיבי בלבד, שהשימוש בו הוא בסוף, בקישוט לבניין, בעוד שהדגש צריך להיות על יצירת חלל תלת-ממדי ועל ממד הזמן. ההיבט העיצובי מדגיש חינוך של העין, לא של האדם המשתמש. חזות היא חשובה, אבל בטלה מול תחושה של מקום. השדרות אולי לא יופיעו באף מגזין כי אין שם גריד ואין הרבה צבע או פרטים מעוצבים, אבל התייחסות נכונה לעץ כמגדיר ויוצר חלל משנה את איכות החיים".

תוכנית צמחייה, שדרות רוטשילד

18 אדריכלי הנוף יחיאל סגל וחיים לטה העדיפו את הצאלון כעץ המוביל בשדרה; הגנן מרכזי דוכובני בחר בברוש הצריפי ובברכיכטון; הבוטנאי ברוך צ'יזיק ייעד את אשל הפרקים; והגיאוגרף דן ייב בפיקוס השקמה, כעץ המתקשר לזיכרון הקולקטיבי החל אביבי.

הדגם ששריג יצר לשדרה עירונית הוא גנרי, אבל בו בזמן גם מקומי ותל אביבי, ומכנס בתוכו את מכלול הרכיבים שהוא מגדיר כיוצרי הזהות העכשווית של תל אביב: קו רקיע שמשלב בין ישן לחדש ובין בתי מגורים נמוכים למגדלים, דינמיות וחיוניות, קנה מידה אנושי המתאים להולכי רגל, ועיר ים-תיכונית במופע ובשימוש.

עצים, אקולוגיה וטבע עירוני

בשנת 1932 כתב המשורר ח"ן ביאליק, תושב תל אביב: "הכל יודעים שפרסומה של אודיסה בתור 'היפהפיה הדרומית' היה בעיקר משום ריבוי השדרות והאילנות שבה. ביחוד זקוקה לכך עירייה צעירה כתל אביב, כי אוי ואבוי לנערה צעירה שהיא קרחת".¹⁴ החרה החזיק אחריו הצייר נחום גוטמן: "בארץ חסרת צל כשלנו צריך להרבות בעצים שיסוככו על הבית ועל הרחוב ולא לחשוש שמא יסתירו העצים כמה בליטות נאות של הבניין שמרבים בהן כיום".¹⁵

ואכן, לעצים הנטועים בשדרות יש תפקיד אקולוגי ואקלימי חשוב כיפי-נוף, כמחוללי צל במרחב העירוני, כמסתור לציפורים, לבעלי חיים קטנים ולמערכות חיים חדשות המתפתחות בהן. עץ בוגר מפחית את הטמפרטורה בסביבתו ב-2 עד 5 מעלות, מספק חמצן, סופח זיהום אוויר, מסייע בחידור מים לקרקע ומפחית את רעשי העיר ואת קרינת השמש.

מיני העצים שניטעו בשדרות לאורך השנים מספרים את תולדות העיר לתקופותיה. בשדרות רוטשילד, הבולוואר העברי הראשון, ניטעו בט"ו בשבט תר"ע (1910) ברושים משני צדי הרחוב ובתווך נקבעו ערוגות פרחים ודשא. בשנת 1915 פשט ארבה על גני תל אביב ועצי השדרה נפגעו, הטיפול בהם חודש בשנת 1923, כשהוקמה מחלקת הנטיעות בעיריית תל אביב. מנהלה הראשון של המחלקה היה יחיאל סגל, בוגר בית הספר לגננות של אהלם בגרמניה, שעלה ארצה בשנות העשרים. כחניך מסורת הגנים של מרכז אירופה ביקש סגל לקדם בתל אביב נטיעת אילנות, "שמראם יפה, ירוק ורענן, וצילים יגן על העוברים ושבים בפני שרב וחום".¹⁶

מיני העצים, רבים מהם ניטעו על ידי אברהם קרוון, ראש מחלקת נטיעות ואדריכל הגנים והנוף של תל אביב, משקפים במידה רבה את המצאי המוגבל שהיה קיים במשתלות העירוניות יותר מאשר את התכנון המושכל. אזדרכת, פלפלון דמוי אלה, ברוש מצוי, גרווילאה, ברכיכטון צפצפתי ודקל וושינגטוניה ניטעו במקטעים שונים של השדרות, וביניהם נשתלו שיחים וערוגות פרחים.¹⁷ ככלל, בשדרות הקצרות נטוע, לרוב, מין אחד של עצים. בשדרות הארוכות יותר, מיני העצים מתחלפים במקטעים שונים. מבחינה עיצובית, שדרה אחידה מספקת פתרון עקבי וברור, ולעומתה, השדרה המגוונת מציעה חוויה מתחלפת ועשירה, ואף מאפשרת מגוון של בתי גידול.

פיקוס השדרות (*Ficus microcarpa*), עץ ירוק-עד ועתיר נוף, הוא אחד מסמליה המובהקים של תל אביב, ובשל גודלו, גזעו המעובה וצילו הכבד הוא מעניק לשדרה התל אביבית את זהותה יותר מכל עץ אחר. נטיעתו בראשית ימיה של תל אביב הייתה שילוב של אידיאולוגיה ותכליתיות והלמה את הצורך במילוי החלל הריק בעצים ירוקים, מצלים ועמידים. אולם ברבות השנים, משבגרו העצים, ממדיהם חורגים לעתים ממרחב המחיה של הרחוב, שורשיהם

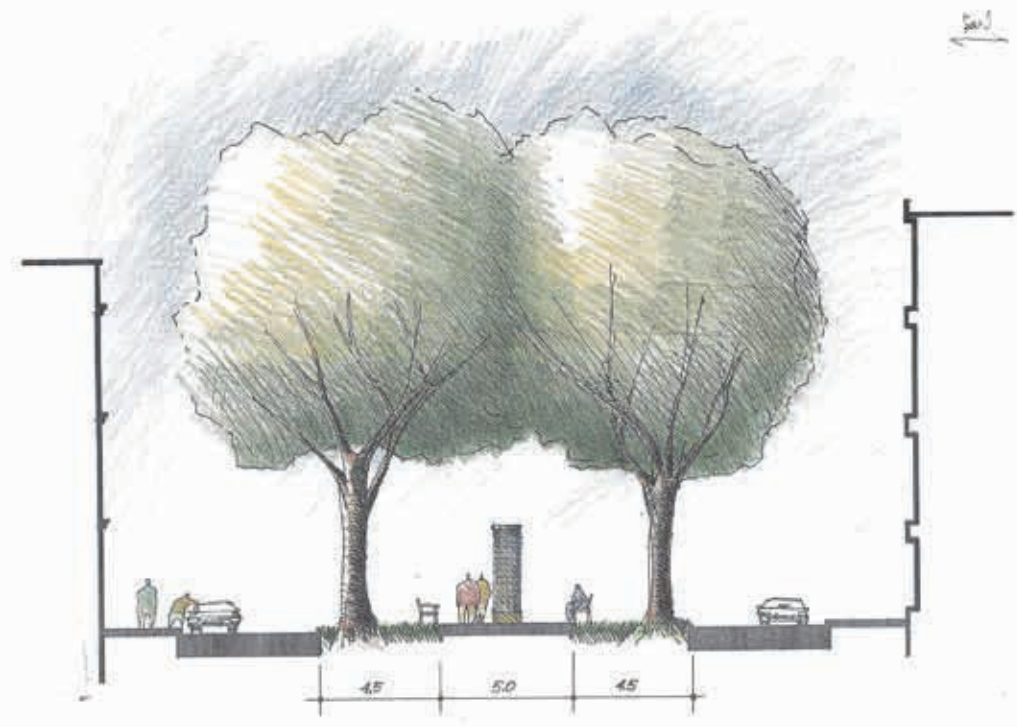
14 ידיעות עיריית תל אביב, גיליון מס' 1, אוקטובר 1932, הארכיון ההיסטורי, עיריית תל אביב-יפו.

15 ידיעות עיריית תל אביב, גיליון מס' 9, יוני 1933, הארכיון ההיסטורי, עיריית תל אביב-יפו.

16 יחיאל סגל, "הנטיעות ברחובות תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, חצ"ה (1934-1935), גיליון 10, עמ' 385.

17 חיק גננות, הארכיון ההיסטורי, עיריית תל אביב-יפו, חטיבה 2, א/11, מכל 529.

מימין: שדרות רוטשילד, משמאל: שדרות בן-ציון
רישומים: לב וקסמן

השדרה כמוזיאון פתוח

ביולי 2003 המליצה הוועדה למורשת עולמית של אונסק"ו לכלול את העיר הלבנה של תל אביב ברשימת אתרי המורשת העולמיים של הארגון. בטקסט הנלווה להחלטה נכתב שהעיר הלבנה היא "סינתזה בעלת חשיבות יוצאת דופן של הזרמים השונים של התנועה המודרנית בארכיטקטורה ובתכנון ערים בחלקה הראשון של המאה העשרים. השפעות אלה הותאמו לתנאים התרבותיים והאקלימיים של המקום, והשתלבו במסורות המקומיות".¹⁹ "עיר לבנה", שם התערוכה שאצר היסטוריון האדריכלות מיכאל לוין במוזיאון תל אביב שני עשורים קודם לכן,²⁰ הפנתה מבט אל מקבץ איכותי של ארכיטקטורה מודרנית ולשורה של אדריכלים בולטים, בהם אריק מנדלסון, ריכרד קאופמן, דב כרמי, זאב רכטר, אריה שרון, שמואל מסטצ'קין, סם בראקאי ועוד. התערוכה בנתה את העיר הלבנה של תל אביב, כפי שכתב חוקר האדריכלות שרון רוטברד, השפיעה על האופן שבו התל אביבים רואים את עירם, על האופן שבו הם מראים אותה לאחרים, ולבסוף על אופן עיצובה של תל אביב ושל המציאות התל אביבית.²¹ "אחת הדרכים המקובלות לממש את הסיפורים שעיר מספרת לעצמה על עצמה היא השימור", רוטברד טוען. "ההחלטה על הריסת בניין ישן, בניית חדש או שימור בניין קיים, קובעת מה נידון לשכחה, מה נותר לפליטה ומה ראוי לזכירה. לכן יש קשר ברור והכרחי בין ההיסטוריה של עיר לבין הגיאוגרפיה שלה. [...] הגיאוגרפיה של עיר משמרת את מה שההיסטוריה אומרת לה לזכור ומוחקת את מה שהיא אומרת לה לשכוח. לפעמים היא גם בוחרת להדגיש חלקים מסוימים בסיפור שלה שנמצאים ראויים לציון מיוחד — להקים אנדרטה, לקבוע שלט ציון, להתוות ציר הליכה, לשמר או לשחזר בניין".²² אנדרטה, שלט ציון, בניין לשימור וסגנון הבאהאוס הפכו לחלק בלתי נפרד מאוצר המילים העירוני של השדרה ומהדרך שבה היא נחוות. שריג הבין את הכוח של השדרה כמוזיאון פתוח שבו הנרטיב ההיסטורי, הבניין והמקום הגיאוגרפי משולבים זה בזה. ההליכה בשדרה פתוחת המבט מאפשרת קריאה כרונולוגית ותמטית של העיר, ובמקביל, מנכיחה סגנונות בנייה שונים ותרבות אדריכלית שמשקפת את האירועים ההיסטוריים ואת גלי העלייה מאירופה. רצף הסגנונות הנשקף משני צדי השדרות מתחיל באחוזה בית, השכונה הראשונה של תל אביב (1909–1912), שבתיה לא נשתמרו אבל נטמעו בזיכרון ההיסטורי של השדרה, בתצלומים ובסיפורים; עובר דרך העליות השלישית והרביעית (1919–1930), שאנשיה בנו בסגנון אקלקטי, סגנון לקטני המשלב מוטיבים מקומיים מזרחיים עם אלמנטים הלקוחים מהאדריכלות הקלאסית, בניסיון ליצור סגנון ארץ-ישראלי מקומי, על ידי שילוב בין מזרח למערב; ומגיע עד העלייה החמישית, אשר שינתה את פני העיר בעשורים מ־1931 ועד קום המדינה, באמצעות בנייה על פי עקרונות האדריכלות המודרנית. הבתים שנבנו בשנים אלה — פונקציונליים ונעדרי עיטורים קישוטיים, גותיהם שטוחים, עם קו אופקי שליט והפרדה ברורה בין שלד הבית לקירות המעטפת — מיתגו את אופייה האדריכלי של העיר במה שמכונה "הסגנון הבינלאומי".

ה"אוסף המוזיאלי" הסגנוני הנראה לאורך השדרות כולל גם בתים שנבנו בהשפעת האר־דקו (בשנות העשרים), או בתים ששומרו בשל חשיבותם ההיסטורית, כמו בתי כנסת, מגדלי מים וברכות השקיה. בולט בהם בית מאיר וצינה דיזנגוף בשדרות רוטשילד, שבו הוכרזה הקמת המדינה, ושלמים הפך להיות מוזיאון תל אביב, וכיום נמצאים בו "היכל העצמאות" ומוזיאון התנ"ך.

השנים שלאחר קום המדינה, משנת 1948 עד אמצע שנות השישים, היו שנים של קליטת עלייה מאירופה, והאדריכלות המקומית אז התאפיינה בבנייה קבלנית, מהירה, של בתי מגורים ומבני ציבור, כצורך למתן פתרונות דיור מידיים לאוכלוסייה חדשה. מאמצע שנות השישים ועד היום העיר – ועמה גם השדרות – מקבלת זהות אורבנית חדשה: הבנייה פורצת את מחסום ארבע הקומות בבנייה לגובה של מגדלי משרדים ומגורים, תהליך שמחולל שינוי דרמטי של קו הרקיע.²³

לתצוגת הקבע האדריכלית בשדרה אפשר לצרף גם פסלים שהוצבו לאורכה במהלך השנים, אתנחתאות שנהיו למראי מקום וסימני דרך במרחב. שריג העריך את המשמעות האמנותית של פסל באתרו (site specific), כמו גם את הערך המוסף החינוכי בהנחת הפסלים בשדרה המחודשת. ההתערבות שלו היא זהירה ומכבדת, נותנת במה הולמת לתצוגה: ברחבה, במעקף השביל, באופי המדרך.

"חלון לשדרה", פסל בשני חלקים של בוקי שוורץ, משולב בשביל הבטון. "יסוד" של מיכה אולמן בנוי כיציקה של בטון בתבנית מרומזת של בית, או כמעין חפירה ארכיאולוגית שלו, כאשר במרכז כל חדר יצוק דימוי של כיסא, שקוע באדמה. שריג הצר והרחיק את השבילים משני צדי הפסל, והותיר מרחב חול סביבו באופן המאפשר התבוננות רפלקטיבית על בית, על זיכרון ועל ארעיות, במנותק מהתנועה בשדרה. "אביב" של דרורה דומיני מעוצב כשער הניצב על שני ספלי קפה, מחווה מרומזת לפסלו של הפסל הרומני קונסטנטין ברנקוֹזי. הפסל ממוקם כך שהוא מעניק פרספקטיבה לשדרה וממסגר את הבריקה הפיסולית שעיצב אברהם קרוון. הבריקה, ספק עבודה סביבתית ספק אלמנט אדריכלי, משורטטת בקו אליפטי עדין על הקרקע ויוצרת "מקום". הפסל "התרוממות" של מנשה קדישמן — שלושה עיגולי פלדת קורטן, מונחים בזווית זה על גבי זה בתנועה דינמית — הוזז במהלך הקמת כיכר התרבות והוצב על ציר השדרה, באופן המאפשר מבט כפול: מהשדרה אל הפסל והכיכר ומהפסל אל השדרה. "תערוכת הקבע" של האדריכלות והפיסול היא פן אחד. אבל איכותו של המרחב האורבני עומדת ביחס ישר ליכולתו ליצור גם דרמות מתחלפות. "שירה על הדרך" (קטעי שירים המוטבעים על גבי כרזות גדולות ונתלים בינות לעצי השדרה), תצוגות מתחלפות של פסלי חוצות; מיצגים ספונטניים של תיאטרון חוץ ונגני רחוב, מחאות ושירים כתובים בגיר על המדרכות, הם אירועים היוצרים "בלט דינמי של הרחוב".²⁴

ההולך בשדרה דומה ל"משוטט" של וולטר בינימין (ה־flâneur במקור הצרפתי), זה המתהלך ללא מדריך, ללא יעד מוגדר, עתותיו בידיו, מחתים את רוחו שלו ב"רוח המקום". "המשוטט", בתיאורו של ההיסטוריון בועז נוימן, "אינו מכיר בקיומו של המפתן החוצץ בין ביתו לרחוב. החנויות משמשות על תקן ארונותיו של הבית הזה. שלטי החוצות והפרסומות הם

- 19 המקור לציטוט באחר האינטרנט של אונסק"ו: <http://whc.unesco.org/en/list/1096>. חרגום: שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב: בבל ארכיטקטורות, 2005, עמ' 13.
- 20 מיכאל לוין, עיר לבנה: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בישראל, סיפורה של תקופה, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, 1984.
- 21 רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה (לעיל הערה 19), עמ' 15.
- 22 שם.

23 התיאור האדריכלי נסמך על ניצה סמוק, "עיר מחפשת זהות", בחוך: אדריכלות: הסגנון הבינלאומי בתל אביב: 1931–1948, תל אביב: קרן תל אביב לפיתוח, 1994, עמ' 6–30. ראו גם: עפר רגב ושולה וידריך, בולוואר שדרות רוטשילד בתל אביב, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 1999.

24 גידין גייקובס, מותן וחייהן של ערים אמריקאיות גדולות, תל אביב: בבל ארכיטקטורות, 2008.

קירותיו הדקורטיביים. המשטחים הציבוריים [...] הם שולחנות הכתיבה שלו, דוכני העיתונים — ספרייתו. גזזטראות בתי הקפה — מרפסות ביתו. המולת העיר אינה מפריעה אלא משמשת מקור השראה.²⁵ שריג ישמח ודאי לאמץ תיאור זה כלשונו לשדרות התל אביביות, ואולי רק יבקש להוסיף פסקה על העצים ועל הצמחייה.

סוף דבר

רשימה על תכנון הנוף של השדרות בתל אביב עשויה להיחתם בשני אופנים סותרים. האחד, הפסימי, ילין על החירות שפקידי ציבור, אנשי תחזוקה, תושבי העיר ובעלי עניין נוספים לוקחים לעצמם "לייפות", "לתקן", "להגן", "לשפר", לגבול ולהגביל את נוף השדרות. סוף דבר כזה יקטרג על (חוסר) תרבות המרחב הציבורי, על הגדר שהוצבה בשולי הבריכה שיצר קרוון והפרה כליל את האיכות האופקית, הזורמת־נטמעת במרחב השדרה, על "מכלאות" אזורי המשחק, על גידור פסי הדשא ועוד כהנה וכהנה. אבל גדעון שריג, אופטימיסט מטבעו, ראוי לסיומת אחרת.

שלושה מבטים תל אביביים מאירים את המשמעות הפשוטה ששריג העניק לעיר ולאנשיה

1 "השדרה חייבת להיות קצת 'ככה סתם' — לא תעלה, לא גבעה, לא גן נעול, גם לא גן תלוי שבאים אליו במיוחד, אלא מקום שעוברים בו סתם, מין שביל אולי, מוצל, די דמום, לא מוכרח להיות שוקק חיים, לא חייב להיות עתיר פעילויות, גם לא שיתחוללו בו בהכרח 'פארק־קפה', או 'שבת־רבות', או 'שדרה־קונצרט', ומצד שני גם לא 'קאקי־בלב' בלתי פוסק, הו לא — שיהיה זה רק מין משעול, כפרי כביכול בלב העיר, מגורף, עם ריח של גן פה ושם".²⁶

עלי מוהר

2 "כמה טוב שיש לנו רוטשילד. לרוטשילד יש ירוק בעיניים וספסל שעליו אפשר לקחת פסק זמן. נכון, זה אפילו לא מטפורה של בולוואר, אבל אנחנו חיים בארץ שכל עץ בחורשת קק"ל הוא פוטנציאל ליער. וחופץ מזה: הבתים שנבנו לאורך השדרה הם שיעור בארכיטקטורה. הנה למשל הנוסטלגיה לרוטשילד 80 שם עמד קולנוע 'שדרות' או 'בית לוי' שנבנה ב־1924 עם ביתן למשרתים וחניה לכרכרה. כמה באוהאוס נשפך ברחוב הזה עד שבאו מגדלי הזכויות של סוף המאה ה־20, כמה שבועות אמונים נלחשו באוזני הבחורות על הספסלים, כמה ליטופים וכמה אהבה נחרטה על גזעי העצים".²⁷

רוני סומק

3 "השופטים [בפרס קרוון, שנת 2002] החמיצו את היצירה החשובה ביותר בתחום אדריכלות הנוף בישראל — החייאת שדרות ח"ן, שדרות בן־ציון ושדרות רוטשילד בתל אביב על ידי אדריכל הנוף גדעון שריג. חשיבותן של השדרות חורגת בהרבה מתחומי תל אביב. בפשטותן העניינית והפרוזאית, בכך שהוכיחו שוב שפחות הוא הרבה יותר, בלי לנסות להיות אינטרפרטציה לשום דבר, אלא להיות הן עצמן — שדרות תל אביב הן דגם גנרי של שדרה עירונית, שראוי לשכפול בכל רחבי הארץ כחלופה שפויה למהומת העיצוב שפלשה גם לתחום תכנון הנוף".²⁸

אסתר זנדברג

25 בועז נוימן, "המשוטט הזר שנהפך לפליט מסוכן", הארץ, 6.7.2012.

26 עלי מוהר, "שדרה ושדרות", העיר.

27 רוני סומק, "יש לנו רוטשילד", גלובס, 1.4.2009.

28 אסתר זנדברג, "שנות השימורים", הארץ, 23.1.2002.